

ГРИЩЕНКО І.М.

Київський національний університет технологій та дизайну

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ НАУКИ З НАУКОЄМНИМ БІЗНЕСОМ І ВИЩОЮ ОСВІТОЮ ЯК ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ОСВІТИ

У статті проаналізовано сучасні інноваційні зміни в інтеграції науки, освіти та бізнесу. Розглянуто деякі аспекти освітньої практики взаємодії ВНЗ із промисловими підприємствами, пов'язані з пошуком нового ефективного формату взаємовідносин між наукою, системою вищої освіти та бізнесом в Україні.

Ключові слова: партнерство у підготовці кадрів, співробітництво навчальних закладів із роботодавцями, спільні інтереси бізнесу й освіти, кластер, вища освіта.

INNOVATIVE APPROACHES TO FACILITATE THE INTERACTION BETWEEN RESEARCH, KNOWLEDGE-INTENSIVE BUSINESS AND HIGHER EDUCATION AS A FACTOR OF ENHANCING THE EDUCATION QUALITY

GRYSHCHENKO I.M.

Kyiv National University of Technologies and Design

The article analyzes the current innovative changes related to the integration of science, education and business. Specific aspects of education institutions' cooperation with industrial enterprises are considered in the context of searching for new efficient ways of cooperation within the "innovative triangle" Science – Education – Business in Ukraine.

Keywords: partnership in staff preparation; cooperation of universities and employers; joint interests of business and education; cluster; higher education.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Модернізація суспільства, впровадження інноваційних технологій неможливо розглядати без контексту підготовки кадрів для економіки, отже розвитку сфери освіти. Незважаючи на те, що якість освіти в Україні проголошено національним пріоритетом, чимало українських філософів, педагогів, соціологів, психологів, та кож економістів, що вивчають освітні процеси, знають, що серйозних зрушень у цій сфері наразі не відбулося [1]. Попри всі зусилля, наш освітній досі злишній відірваний від життя, науки та бізнесу. Навчальний процес здебільшого носить репродуктивний характер. Проте у сучасній вишній освіті України останніми роками відбуваються кардинальні зміни, пов'язані з пошуком нового ефективного формату взаємовідносин між наукою, системою вищої освіти та наукоємним бізнесом. Передові освітні практики нині впроваджують інноваційні моделі з забезпечення взаємодії з так званою схемою «трикутник знань»: дослідження – освіта – бізнес [5, 6, 8, 10, 12, 13]. Вживає місце в інноваційній діяльності вищих навчальних закладів (ВНЗ) з їх взаємодія із роботодавцями. Слід знати, що взаємозв'язок вищої освіти із потребами ринку праці – однією з найбільш проблем розвитку вищої освіти на сучасному етапі.

Аналіз останніх публікацій по проблемі. Проблематику формування, функціонування та розвитку інтегрованих науково-виробничих об'єднань, інноваційних систем в різних галузях економіки, присвячено праці вітчизняних і зарубіжних науковців: М. Войнаренка, С. Соколенка, О. Покровської, М. Портера, О. Романовського, Л. Федулової, Дж. Хемфрі та інших. Разом з тим, мало вивченими залишаються низка питань теорії та методики формування та функціонування кластерів як специфічної форми організації освітніх та науково-виробничих та інноваційно-

інтегрованих структур. До теперішнього часу недостатньо проведеної теоретико-понятійної і методологічної роботи досліджуваної проблеми, не визначені специфічні особливості і чинники формування кластерів в Україні.

З результатів проведеного аналізу визначено, що в умовах розвитку сучасного суспільства основним чинником, який визначає конкурентоспроможність держави, є зростання ступеня інноваційності економіки. Причому, збільшення цього ступеня вимагає небагато більше часу, фінансових і організаційних ресурсів, інституційних та структурних змін, ніж інших чинників конкурентоспроможності. Більше того, темп зростання відбувається на всіх рівнях ієрархії управління економікою, у тому числі на рівні бізнесу, освіти і науки, які є ключовими ланками національної інноваційної системи. У Аналітичній доповіді до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році» підкреслюється, що «Подальший розвиток науки можливий лише шляхом її конвергенції з освітою і підприємництвом. Державна політика у науковій сфері має створювати умови для зосередження кваліфікованої сили бізнесу у фінансуванні інноваційних наукових розробок та їх впровадження» [2].

Невирішені питання дослідження. Інновації та інформаційна революція потребують навчання людини впродовж життя, що своєю чергою вимагає тісної співпраці та взаємодії всіх зацікавлених сторін. Визначальним чинником економічного зростання держави є створення та примноження людського капіталу, ефективне використання робочої сили, кадрового потенціалу у всіх сферах економіки. З останніх років втрачено повноцінний зв'язок освітнього процесу з практичною діяльністю, внаслідок чого рівень і зміст освіти перестали відповідати сучасним

вимог м економіки т з вд нням з безпечення конкурентоспроможності випускників н ринку пр ці.

Метою дослідження є формування інновційних підходів з безпечення вз ємодії н уки з н укємним бізнесом і вищою освітою як чинників підвищення якості освіти.

Викл д основних результатів т їх обґрунтування. Серед основних спектрів суч сних змін, бо з слов ми Й. Шумпетер «нових комбінцій», які з р з н жив ються інновціями, у суч сному розвитку вз ємовідносин н уки, освіти й бізнесу простежуються н ступні озн ки [14].

По-перше, це відсутність у випускників вищої школи досттніх пр ктичних зн нь, вмнь, н вичок, досвіду, критичного мислення і творчого підходу, т кож розч рув ння с мих випускників своїми «нез требув ними» дипломи. Це змушує підприємств витр чти кошти і ч с н повторне н вч ння молодих ф хівців, «доведення» випускників до необхідного рівня компетентностей. Кр щим рішенням цієї проблеми є п ртнерство між н вч льними з кл д ми і роботодавцями. Сутність п ртнерств поляг є в тому, що прог р ми н вч льних з кл дів м ють розроблятися спільно з предст вник ми бізнесу, експерти ми, н уквцями сфери освіти і пр ці. Це н д сть можливість випускник м відр зу приступити до повноцінної роботи. Нині це не «комп нійщин », системний підхід до нового форм тування н вч льного процесу з метою з безпечення підготовки якісного ф хівця, який володітиме н бором суч сних компетентностей. В основі суч сного освітнього процесу повинні бути компетентності, з явлені роботодавцем до ф хівця з вищою освітою.

По-друге, це усвідомлення того, що н вч ння і розвиток персон лу є головним чинником розвитку бізнесу. Керівники комп ній почин ють виявляти інтерес до співробітництва з вищими н вч льними з кл д ми, в яких зосереджен не лише освіт , й н ук . Т ке п ртнерство д є ВНЗ можливість поглянути н певні процеси з іншого боку, провести н ліз сильних і сл бких сторін освітнього процесу. Це дуже в жливе і корисне співробітництво для обох сторін під г слом «Н вч ючись ми пр цюємо, пр цюючи - вчимось». Молодим ф хівцям сьогодні потрібно бути готовим до того, що доведеться все життя оволодіти новими і новими вміннями і н вичк ми, постійно розвив тись т н вч тись.

По-третє. Економік і технології з р з розвив ються н дзвич йно швидко. Це одн із в жливих рис суч сного розвитку, як визн ч є необхідність модернізації освіти, пов'яз н з тим, що терміни оновлення технологій ст ють коротшими з строки підготовки відповідних к дрів. Виник є потреб у підготовці з випередженням, оскільки прог р ми розробки нових технологій, як пр вило, не включ ють одноч сно підготовку к дрвого з безпечення.

Дин мічний розвиток ринкових відносин в економіці обумовлює зміни в розвитку с мих ВНЗ і потребу в постійному вдосконаленні з вд нь і цілей освітнього процесу з ур хув нням потреб держ ви, г лузі, бізнесу, ринку пр ці. Необхідне постійне вдосконалення методів і методик підготовки високопрофесійних ф хівців н основі модернізації н вч льного процесу т вирішення пр ктичних з вд нь, декв тних суч сній моделі розвитку соці льно-економічного середовищ . Роботодавці, з цік влені у кв ліфікованих к др х, готові інтегрув тися у систему освіти різномітними способ ми, зокрем , через присутність в н глядових р д х університетів, скл д ння н вч льних

прог р ми, уч сть в розробці професійних ст ндртів, орг ніз цію виробничої пр ктики т підтримку професійної освіти. В жливим їх з вд нням є потреб пояснити, які с ме зн ння потрібні н пр ктиці, н робочому місці. Основними форм ми співпр ці між н вч льними з кл д ми і бізнес-середовищем (роботодавцями) є:

- орг ніз ція ст жує н укво-пед гоічних пр цівників т пр ктики студентів н підприємств х;
- спонсорськ допомог в модернізації н вч льного обл дн ння;
- уч сть ф хівців-пр ктиків безпосередньо в процесі н вч ння – проведення гостьових курсів (тренінгів) для обр ного ВНЗ;
- прог р ми спільної підготовки ф хівців в р мк х прог р м корпор тивного н вч ння;
- уч сть підприємств у розробці професійних ст ндртів освіти;
- формування г лузових р д для розробки професійних ст ндртів освіти, які ґрунтуються н компетентностях т визн ченні ре льної г лузової потреби у ф хівцях різних спеці льностей;
- формування системи вз ємної відповід льності в л нцюю «ВНЗ – студент – роботодавець», тощо.

Ре ліз ція цих принципів у системі вищої освіти Укр їни сприятиме досягненню основної мети – підготовки висококв ліфікованих ф хівців, які будуть конкурентоспроможними н н ціон льному, європейському т світовому ринк х пр ці [6].

По-четверте, кту лізується потребою в досягненні спільних інтересів бізнесу й освіти: підготовк творчих і професійно гр мотних, мобільних, які легко д птуються до умов конкретного ринку, ф хівців. Як свідчить досвід, перев жн більшість роботодавців мріє про ф хівця розумного, компетентнісного, розвиненого, кре тивного тощо. Якщо про н лізує ти н стр тегічні з вд ння системи вищої освіти, то можн перекон тись, що з вд ння суч сної вищої освіти спрямов ні с ме н розвиток цих якісних х р теристик особистості. Отже, і роботодавець, і систем освіти цілком єдині в своїх цілях. Відт к, ст більше м йбутнє вони можуть побудув ти лише р зом, розмовляючи «однією мовою» і рух ючись р зом до однієї мети. Це і д є підст ви для поч тку конструктивного ді логу між освітян ми, н уквцями і бізнесом. Результ том ді логу повинні ст ти прог р ми співпр ці, н з міну ст рої пр ктики «шефських відносин». У вищих н вч льних з кл д х повинно сформув тись б ж ння розвив ти у студентів зд тність до творчості, до генер ції нових зн нь.

Проте в умов х фін нсової нест більності, н явності різних форм вл ності держ в н м г ється переключення вирішення з вд нь н роботодавців – вл сників, хибно вв ж ючи, що пр цівники потрібні переважно прив тним підприємцям. І ост нні, н думку держ вних чиновників, повинні допом гти н вч льним з кл д м оновлюв ти м тері льну б зу, бр ти студентів н пр ктику і роботу, спільно розробляти прог р ми підготовки ф хівців і т. ін. Т кий помилковий підхід суперечить пр ктиці, оскільки потреб в к др х виник є у роботодавців лише тоді, коли їх г лузь розвив ється і не зн ходиться поз ув гою держ ви.

По-п'яте, інновційним формуванням, яке об'єднує н укву, вищу освіту т бізнес, є кл стер. Ост нніми рок ми в Укр їні ктивно впров джується у професійний дискурс поняття освітніх кл стерів [3, 12]. Цей термін д вно використовується в теорії т пр ктиці, де під кл стер ми

розуміють об'єднання господарюючих суб'єктів, які, як правило, функціонують в межах певної території. З такою логікою з економічним кластером освітній кластер чітко співпадає, оскільки сукупність територіально-логічних зв'язків між суб'єктами професійної освіти, які здійснюють професійну підготовку із споріднених професій/спеціальностей і пов'язані партнерськими відносинами одне з одним, також з роботодавцями галузі.

Кластери сприяють активізації інноваційної діяльності, розвитку науки і освіти. Кластери як форми співпраці університетів з підприємствами та організаціями регіону дають змогу підвищити ефективність використання виробничого, торговельного, трудового, інвестиційного потенціалу учасників і регіону в цілому.

Звичайно головними учасниками кластерів виступають підприємства і організації відповідного профілю, об'єкти інформаційно-телекомунікаційної структури, науково-дослідні й освітні заклади та організації, об'єднання підприємств і т. ін. Як складові виробничого кластеру повинні з клади зобов'язані ефективно виконувати перш за все свою економічну функцію – готувати кадри, які б відповіли потребам роботодавців, створюючи «острівці» робочої сили в регіоні з необхідними професійно-кваліфікаційними характеристиками, орієнтуючись на регіональні пріоритети інноваційної економіки.

Крім кадрової, не менш важливою є соціальна функція, як пов'язана з культурним розвитком населення, вихованням молоді, її соціалізацією тощо.

Як свідчить досвід, освітній кластер функціонує не лише як добровільне об'єднання організацій, як адміністративна структура з певними ресурсами, що може виконувати частину важливих організаційних функцій, таких, як:

- моніторинг потреб роботодавців, стану ринку праці;
- участь у корегуванні освітніх програм;
- організація освітньої діяльності у відповідності до вимог системи менеджменту якості;
- підвищення ефективності освітньої діяльності на основі інтеграції теоретичних знань і інноваційних технологій;
- організація роботи науково-методичних семінарів з участю суб'єктів кластеру;
- розвиток системи додаткової професійної освіти (перепідготовки, підвищення кваліфікації, стажування викладачів наукових підприємств, вчителів з зарубіжних університетів і т. ін.);
- проведення спільних заходів і конференцій, ділових зустрічей, екскурсій, що буде розвивати атмосферу взаємного співробітництва;
- спільні наукові дослідження, розробки тощо.

У ході впровадження вирішуються такі завдання:

- здійснюється спільна вимова діяльність з метою розвитку і вдосконалення професійної освіти;
- відбувається удосконалення інфраструктури ВНЗ, підприємств чи організацій, в якій це оздоровлення відбувається;
- розробляються механізми та інструменти впровадження ринку освітніх послуг та ринку праці;
- спрощується доступ до інформації на ринку праці;
- забезпечується облік вимог роботодавців до підготовки фахівців;
- розширюються контакти для організацій праці;
- зростають можливості стажування викладачів з метою ознайомлення з новітніми об'єктами і технологіями в виробництві;

- розширюються можливості працевлаштування випускників;
- реалізуються нові спільні комерційні проекти з метою поповнення коштів спеціального фонду ВНЗ.

Прикладом такої впровадження є освітній інвестиційно-технологічний кластер легкої промисловості у м. Києві з участю Київської міської держадміністрації (КМДА). Предметом кластерної угоди є формування освітнього інвестиційно-технологічного кластеру легкої промисловості як дієвого інструменту інноваційного розвитку його учасників через більш ефективне використання науково-інвестиційного потенціалу. КМДА, в межах своїх повноважень, сприяє залученню інвестицій, забезпечує інформаційну підтримку з ходів та проектів в рамках цієї угоди та залучає до реалізації міських цільових програм. В свою чергу Київський національний університет технологій та дизайну є джерелом знань і технологій, забезпечує відповідний науковий супровід діяльності кластеру, здійснює розробку наукових, інноваційних та освітніх проектів на базі підприємств-учасників. Підприємства-учасники кластеру реалізують спільні проекти для одержання конкурентних переваг шляхом впровадження сучасних технологій у виробництво. Значний внесок у формування кластеру зроблено ПАТ «Чинбур» в особі генерального директора Віктора Ліщука. Саме на цьому підприємстві постійно впроваджено найбільш наукоємні розробки вчених університету [4].

Комунікація «бізнес-влада-наук» дає змогу ефективно долати перепони сьогодення. Разом з КМДА, Київським національним університетом технологій та дизайну, ПАТ «Чинбур», учасниками кластеру стали: ТОВ «Науково-виробнича компанія «Гідростиль» (директор Півовар О. Г.), ТОВ «Діна-мод» (директор Іванов Л. І.), ТОВ «РАДА» (директор Прохоровський А. С.), Черкаський державний бізнес-коледж (директор Куклін О. В.), ТОВ «Український взуттєвий альянс» (директор Тютюнник Г. В.).

Кластерні проекти стосуються виробництва одягу та взуття спеціального призначення, зовнішнього індивідуального бронезахисту, спеціального одягу для рятувальників та інших робіт на водоймах, підвищення енергоефективності технологічних процесів виробництва шкіри, взуття, трикотажних та швейних виробів. Розвивається співпраця підприємств-учасників кластеру з міжнародними програмами розвитку підприємств: COSME, European Enterprise Network (EEN), HORIZON-2020, тощо. Кластерний підхід сьогодні змінює центри уваги в визначенні тенденцій з відносно вищої освіти. Наприклад, корегування освітніх професійних програм (ОПП), існуючі протиріччя між змістом освіти та кваліфікаційними вимогами роботодавців.

По-шосте, у сфері вищої освіти з'являється ще один напрям розвитку фінансових механізмів функціонування ВНЗ, пов'язаний з розвитком різних типів партнерських структур і здійсненням на їх основі спільної комерційної діяльності. Цей напрям включає:

- створення стратегічних об'єднань (союзів) з бізнес-партнерами;
- залучення партнерів для здійснення освітньої діяльності;
- створення бізнес-протекторатів;
- залучення партнерів для здійснення імідж-проектів ВНЗ;
- створення спільних підприємств або здійснення спільної виробничої діяльності на базі партнерів;
- спільну інноваційну діяльність, участь фахівців ВНЗ в інноваційних проектах партнерів;
- експертну діяльність.

Більш чистин із зн ченого вище не пов'яз н з переміщенням фін нсових потоків і безпосереднім фін нсув нням ВНЗ з р хунок коштів п ртнер . Одн к усі ці проекти зд тні вплинути як н приріст дод ткового фін нсув ння ВНЗ, т к і н мотив цію п ртнерів до уч сті у фін нсув нні проектів ВНЗ. Н йбільш прив бливий н прямок створення п ртнерських структур пов'яз ний з розвитком стр тегічних союзів. У т ку структуру можуть входити один бо кільк вз ємоз лежних ВНЗ регіону, великі підприємств , що пр цюють у стр тегічно в живий для н вч льних з кл дів сфері професійної діяльності, інші територі льні орг ніз ції, зд тні вплинути н якість підготовки випускників ВНЗ й формування необхідних стр тегічним бізнес-п ртнер м компетентностей випускників.

Створення енд вмент-фондів вищих н вч льних з кл дів [1] і з стосув ння технологій ф ндрейзингу тісно пов'яз ні із сформованими вищими н вч льними з кл д ми п ртнерськими структурами. Енд вмент ф ктично являє собою спеціальний фонд ВНЗ, формований з р хунок з собів його п ртнерських орг ніз цій. ВНЗ не м є пр в розпорядж тися з соб ми цього фонду н вл сний розсуд [6]. Зоби енд вменту перед ються керуючій комп нії з метою одерж ння доходу від вкл деного к піт лу, з якого фін нсуються певні проекти ВНЗ.

Ф ндрейзинг – це мистецтво з лучення фін нсових коштів однодумців уст нови суспільного сектору економіки. У цей ч с процедур ф ндрейзингу проводиться у формі технології, що м є ключові ст дії, свої з кономірності й методики ре ліз ції. У результаті з стосув ння технології ф ндрейзингу ВНЗ зд тний не тільки кумулювати дод ткові фін нсові ресурси для з безпечення своєї поточної діяльності й проведення конкретних з ходів, ле й продемонструвати свою цінність для суспільств бо конкретної економічної сфери своїм потенційним спонсор м і, що н віть в живіше, потенційним п ртнер м. Тим с мим у результаті пр вильного з стосув ння технології ф ндрейзингу ВНЗ може створити стійку п ртнерську структуру, як н д лі буде приносити йому в тому числі й дод ткові фін нсові кошти [7].

В умов х модерніз ції т формування іннов ційної економіки в Укр їні, потребують інтенсифік ції н уккові дослідження в університет х. Інтегр ція н пр ктиці озн ч є об'єдн ння двох і більше суб'єктів з метою ре ліз ції

Список використаних джерел

1. Про вищу освіту: З кон Укр їни: [офіц. текст]. – К.: ПАЛИВОДА А. В., 2014. – 100 с.
2. Про внутрішнє т зовнішнє ст новище Укр їни в 2015 році: Ан літичн доповідь до Щорічного Посл ння Президент Укр їни до Верховної Р ди Укр їни: [Текст]. – К.: НІСД, 2015. – 684 с.
3. Великий тлум чний словник суч сної укр їнської мови: [Текст] / укл д і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
4. Від Кожум'яки до кл стер / Г з. Урядовий кур'єр, 2018. 14 липня 2016. С.7.
5. Єрмошенко М. М. Мех нізм розвитку іннов ційного потенці лу кл стерооб'єдн них підприємств: [моногр.] / М. М. Єрмошенко, Л. М. Г ннуш к-Єфіменко. – К.: Н ціон льн к демія упр вління, 2010. – 236 с.
6. Кузнецов С. В. Кл стерный подход в модерниз ции регион льных систем профессиона льного обр зов ния: [Текст] / С. В. Кузнецов, Л. Д. Толочев // Экономик и упр вление. – 2013. – № 3. – С. 59–63.
7. Куц С. Ф ндрейзинг ABC: Посібник для поч тківців. - Київ: Центр філ нтропії, 2008.

н уквого, освітнього т промислового потенці лу кожного з уч сників співтов риств.

Ідея інтегр ції освіти, н уки і виробництв не нов . В ХХ столітті в СРСР був н копичений зн чний досвід з інтегр ції освіти і виробництв (систем «з вод-втуз»), т кож освіти і н уки (систем «фізтех»). Ретроспективний н ліз особливостей інтегр ції освіти, н уки і виробництв дозволяє зробити висновок, що сьогодні в Укр їні отрим ли свій розвиток різні орг ніз ційні форми цієї інтегр ції: технопарки, к федрі н підприємств х, інтегров ні освітні т н укво-освітні комплекси, університетські комплекси (бізнес-інкуб тори, центри тр нсферу т комерці ліз ції технологій і т. ін.). Інтегр ція освіти, н уки і бізнесу є добровільною спр вою. Із трьох п ртнерів по інтегр ції, с ме освіт розгляд ється як ключов л нк впливу н інтегр цію.

Прикладом співпр ці в стр тегічному п ртнерстві освіти і бізнесу т вз ємодії н кл стерних з с д х є співробітництво КНУТД т ПАТ «Володарк» (голов Г вриш Л. Т.). Поліпшення внутрішньоекономічної інтегр ції т зрост ння конкурентоспроможності уч сників конкретних ринкових процесів б зується н стр тегічному п ртнерстві, ре льним результ том якого є створення суч сного студентського н вч льно-н уквого центру «Експрес Ательє» в університеті [9]. У центрі створено комфортне середовище для розвитку іннов цій, ре лізуються ідеї т з думи студентів, він є джерелом н дходження дод ткових коштів, сприяє підвищенню соці льного ст тусу співробітників, підтримує імідж обох уч сників п ртнерств .

Висновки т перспективи под льших досліджень. Відносини між ВНЗ, ринком і держ вою ост нніми роками змінюються н користь ринку. Розвиток суч сного ринку освітніх послуг зн чною мірою з лежить від розбудови різномітних «політичних відносин». Одним з кту льних підходів до вирішення т ких вз ємовідносин є з безпечення вз ємодії освітніх з кл дів з н укоемним бізнесом, як чинником підвищення якості освіти.

Б г торг нне співробітництво ВНЗ з промисловими підприємствами сприяє модерніз ції т підвищенню конкурентоспроможності уч сників з р хунок з безпечення р ціон льного використ ння виробничого, ресурсного т н укво-освітнього потенці лу..

8. Н ціон льн стр тегія розвитку освіти в Укр їні: [Текст] // М тері ли ІІІ Всеукр їнського з'їзду пр цівників освіти. – К.; Чернівці: Букрек, 2011. – 400 с.
9. Офіційний с йт Київського н ціон льного університету технологій т диз йну. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://knutd.com.ua/>.
10. Ром новський О. О. Феномен підприємництва в університет х світу: моногр фія / О. О. Ром новський – Вінниця: Нов книг , 2012. – 504 с.
11. С ух П. Ю. Суч сн освіт : портрет без прикр с: моногр фія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Фр нк , 2012. – 382.
12. Соколенко С. І. Кл стери в глоб льній економіці. – К.: Логос, 2004. – 848 с.
13. Федулов Л. І. Економік зн нь: підруч. / Л. І. Федулов ; НАН Укр їни; Ін-т екон. т прогнозів. НАН Укр їни. – К, 2009. – 600 с.
14. Шумпетер Й. Теория экономического р звития (Исследование предприним тельской прибыли, к пит л , кредит , процент и цикл конъюнктуры): пер.с нгл. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.